

ФИЛОЛОГИЯ

УДК – 82.0

Нурмаматова Мейликан Тагайбековна
Ош мамлекеттик университети, улук окутуучу

Нурмаматова Мейликан Тагайбековна
Ошский государственный университет,
старший преподаватель

Nurmamatova Meylikan Tagaybekovna
Osh State University, senior Lecturer
(Kyrgyzstan, Osh)

ФОЛЬКЛОРДУК АДАБИЙ ТИЛДИН КАЛЫПТАНЫШЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация. Кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыгы адабий тилдин ар тараптуу жана көп кырдуу калыптанышынын өзгөчө этабы. Оозеки адабий тилдин калыптанышы, элдик ырым-жырым, салттык, турмуштук ырлардан тартып, макал-лакап, накыл, учкул, чечендик сөздөрдөн, лирикалык жана эпикалык поэзиясынын кичи-чоң жанрлардын бардыгында өнүгүүгө ээ болгон синкреттүү адабий чыгармачылык.

Өзүнүн оозеки чыгармачылыгынын этабында адабий тил өтө узак жана татаал процесстерди басып өткөндүгү белгилүү жана анын жазма адабиятка тийгизген таасири жана өз ара чыгармачылык байланыштары бар. Макалада, ушул сыяктуу маселелердин тегерегинде сөз болот.

Негизги сөздөр: *Эне тил, Умай эне, улуттук тил, адабий тил, фольклор, этнос, эл, улут, эпос, лирика, поэзия, адабият ж.б.*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАРОДНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Фольклор кыргызов представляет собой особый этап в формировании всеобъемлющего и многогранного литературного языка. Формирование устного литературного языка представляет собой синкретический литературный труд, развившийся во всех жанрах лирической и эпической поэзии, от народных обрядов, традиционных и народных песен, до пословиц, поговорок, риторики, красноречия.

Известно, что на этапе его устного творчества литературный язык прошел через очень длительные и сложные процессы, и это оказывает влияние на письменную литературу и творческую связь. В статье рассматриваются аналогичные вопросы.

Ключевые слова: *Родной язык, Умайа мать, национальный язык, литературный язык, фольклор, этнос, народ, нация, эпос, лирика, поэзия, литература и др.*

SOME PROBLEMS OF THE FORMATION OF THE FOLK LITERARY LANGUAGE

Abstract. The folklore of the Kyrgyz is a special stage in the formation of a comprehensive and multifaceted literary language. The formation of an oral literary language is a syncretic literary work that has developed in all genres of lyrical and epic poetry, from folk rituals, traditional and folk songs, to proverbs, sayings, rhetoric, eloquence.

It is known that at the stage of his oral creativity, the literary language went through very long and complex processes, and this has an impact on written literature and creative communication. The article deals with similar issues.

Key words: *Native language, Umayya mother, national language, literary language, folklore, ethnicity, people, nation, epic, lyrics, poetry, literature, etc.*

Эң байыркы доорлордо эле жаралган элдик фольклордук искусство, улуттук аң-сезимдин, оозеки чыгармачылык салттардын, дегеле бүтүндөй фольклордук маданияттын тарыхый булагы болуп эсептелет. Ошентип, фольклордук чыгармачылыктын негизги өзгөчөлүгү болуп, алардын улуттук өзөктө жаралгандыгында. Мисалы, элдик искусство -ырым-жырым, каада-салттардан тартып, турмуштук ыр, миф, бий, музыка жана башкалардын ар бири өз алдынча туруп, элдик фольклордук маданиятты толук белгилей албайт. Тескерисинче, булардын фольклордук (ыр, бий, музыка, каада-салт, театр ж.б.) бүтүндүгү гана алардын улуттук фольклордук искусство катары өнүгүшүн шарттаган. Алсак, улуттук фольклордун жогоруда аталган бардык тармактарынын комплекстүү түрдө өнүгүүгө ээ болушунан келип, кезегинде улуттук каада-салт, музыка, бий жана башкалардын бири-биринен бөлүнүп чыгышы, Сөздүн өз алдынча искусство катары калыптанышына өбөлгө түзгөн. Фольклордун акырындык менен турмуштук зарылчылыктардан четтеп, элдик дидактикалык (макал-лакап, накыл, учкул, чечендик өнөр), лирикалык (акындык өнөр), эпикалык (айтуучулук өнөр) поэзия аркылуу көркөм чыгармачылыктын элементтерин өздөштүрө башташы, эне тилдеги адабий салттардын түптөлүшүнө жана калыптанышына өбөлгө түзгөн.

Бул жагынан алганда, адабий тилдин калыптанышында оозеки чыгармачылыктын орду жана ролу абдан чоң жана өзгөчө

экендиги белгилүү. Ал эми тилдин тарыхында өз элинин тарыхый басып өткөн жолу, тагдыры чагылбай койбойт. Албетте бул маселенин татаалдыгы өз кезегинде ар тараптуу жана көп кырдуу изилдөөлөрдү талап кылууда. Ал эми бул чакан макалада «адабий тилдин» оозеки чыгармачылыктагы кээ бир маселелери каралып, өзүнөн кийин пайда болгон жазма адабият менен болгон көркөм чыгармачылык байланыштары каралмакчы.

«Иногда эта же периодизация переносится и в историю литературных языков. Дело в том, что племенные диалекты или языки обычно являются бесписьменными, а языки народностей, хотя и могут быть бесписьменными, но чаще всего, по крайней мере в славянских странах, они уже имели письменную форму выражения» [1, 178-б.] – деп, академик В.В.Виноградов жазат. Ар бир элдин адабий тилинин калыптанышы өзүнүн оозеки жана жазма адабияттагы тарыхый эволюциясына ээ десек болот. Албетте, бардык этностор сыяктуу эле кыргыздар өздөрүнүн уруу, эл жана улут катары түптөлүү процессинин тарыхый жүрүшүндө өзүнүн адабий тилин көбүнесе оозеки түрдө өнүктүрүүгө жетишкен. Бул маселеге өз кезегинде белгилүү адабият окумуштуусу К.Асаналиев да кайрылып жатып: «Ушул ыңгайдан алып караганда кыргыз эли, маселен, Византия маданияты менен кездешпеди, Антика адабиятынан алыс калды, «Кайрадан жаралуу» доорун да билбеди. Анын тарыхый тагдырына жоо-

керчилик менен көчмөн турмуш туш келди. Бул туптуура XIX кылымдын ортосуна чейин, орус империясына өз эрки менен кошулганга чейин созулду десек болот... Жашоо турмушунун ушундай шартына ылайык элдин маданияты калыптанды, өнүктү, натыйжада көркөм сөз искусствосунун кайталангыс өзүнчө бир улуттук тиби келип жаралды» [2, 6-7-бб.] – деп, кыргыз элинин оозеки адабиятынын кайталангыс улуу чыгармачылык салты бар экендигин сыймыктануу менен белгилейт.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыгы өзүнүн мүнөзү боюнча чыныгы элдик маданияттын уюткусу болуу менен адабий тилдин ар тараптуу жана көп кырдуу калыптанышына эркин жол ачып берген этабы десек жаңылышпайбыз. Дегеле фольклордогу адабий тилдин калыптанышы, элдик ырым-жырым, салттык, турмуштук ырлардан тартып, макал-лакап, накыл, учкул, чечендик сөздөрдөн, лирикалык жана эпикалык поэзиясынын кичи-чоң жанрлардын бардыгында тамырланып, фольклордук чыгармачылыктын синкреттүү адабий формасына айланууга жетишкен. Албетте, кыргыздын жана башка түрк калктарынын улуттук тилинин «Эне тил» наамын алышына биринчи кезекте, элдик каада-салттардын жана фольклордук чыгармачылыктын өзгөчө орду бар десек болчудай. Ошондуктан, Умай энени ыйык туткан түрк, монгол элдеринин улуттук салттарынан келип, анын «Эне тили» деп аталышы да бекеринен эмес чыгар. Бул маселелерди кеңири изилдөөгө алган М.П.Чебодаеванын «Образ богини Умай (Ымай) в изобразительном и декоративном искусстве Хакасии» (Абакан, 2019), Л.П.Потаповдун «Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных» (1973) жана башка эмгектерде Умай эне түрк, монгол анын ичинде кыргыздарда ыйык тутулуп, мисалы Алтай элдеринде Умай – жаратуучу деген маанини берип, ал элдердин каада-салтында, үрп-адатында, тилинде сакталып калгандыгы тууралуу ойлор айтылат. Эне темасына кайрылып

жатып, адабиятчы Т.М.Оморова: «Сөз, тил жаралгандан тартып... адабияттагы «эне темасы», «эненин образы», «эне жана бала» сыяктуу түшүнүктөр – эң байыркы түшүнүктөр жана ар мезгилдин түбөлүктүү темасы бойдон кала берет» [3, 3-б.] – деп жазат.

Бул маселеге келгенде, улуттук фольклордун поэтикалык, эпикалык адабияттагы чыгармачылыгы, тажрыйбасы жана тарыхы, өзүнүн жазма адабий чыгармачылыгына караганда алда канча бай экендигин айта кетүү керек. «Перед нами предстал другой аспект проблемы «канал памяти» ... где на первом плане был исторический «возраст» фактуры эпоса и поэтики» [4, 64-б.] – деп, фольклортаануучу В.М.Гацак баса белгилегендей, кыргыз элинин «эпикалык эс тутумунда» дүйнөдө тендеши жок нукура улуттук фольклордук мурастар сакталып калды. Адабияттаануучу А.Эгембердиева өзүнүн «Кыргыз аялдар поэзиясы: көркөм табияты, тарыхый өнүгүшү, идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу докторлук диссертациясынын авторефератында: «... кыргыз... мифтериндеги Умай эне менен Бугу эне түшүнүктөрү, эпостору менен элдик поэмаларындагы Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Ак Мөөр өңдөнгөн ондогон кейипкерлердин... элдин ишениминдеги аял заты ыйык деген мааниге жакындашат...» [5, 9-б.] - деп, «эне менен тилдин», «адабият менен тилдин» бүтүндүгүндө элдик ыйык ишенимдер, улуу эпикалык чыгармалар жаралып, улуттук фольклордук адабиятыбызда сакталып калгандыгын жазат.

Элдик каада-салттардын жана оозеки чыгармачылыктын аркасында келип, улуттук тилибиздин – эне тил статусун алып калышында, элдик балдар фольклорунун (ырым-жырым, каада-салт ырлары, макал-лакаптар, жомоктор ж.б.) ордун өзгөчө бөлүп көрсөтсөк болот. Дегеле оозеки чыгармачылыктагы адабий тилдин калыптанышында фольклордук балдар адабияты өзгөчө мааниге жана орунга ээ десек болот. Мисалы, балдарга

арналган бешик ырларынан тартып, аларга карата жасалган ар түрдүү ырым-жырымдардын фольклордук салттарынын энелер тарабынан ырдалышы жана аткарылышы, кезегинде алардын эненин балдарга арнаган чыгармачылыгы катары калыптанышын шарттаган болчу. Жөнөкөй сөз менен айтканда, «эне тилиндеги – балдар чыгармачылыгы» катары калыптанган. «Фольклордогу бул жанр бала төрөлгөндө эле аны менен бирге жашап, дүйнө таануусундагы эң алгачкы көркөм азык болот. Мына ошондуктан фольклор менен катар классикалык акындар жана азыркы балдар акындары да бешик ырларынын стилинде өздөрүнүн көптөгөн ырларын жаратып, балдарда бийик нравалык сапаттардын болуусуна өз салымын кошуп келе жатышат» [6, 5-6-бб.] – деп, адабияттаануучу Г.Орозова фольклордон жазма адабиятка өткөн балдар темасынын чыгармачылык салттуулугу тууралуу кеп кылат.

Эне тилге арналып ар бир калктан чыккан ырга шыктуу акындар, сөзгө чебер чечендер ыр ырдап, сөз сүйлөп келген болсо, кезегинде элибиздин макал-лакаптарынан тартып «Манас» үчилтигине чейинки улуу эпикалык эпопеялык чыгармаларды кыргыздар өз эне тилинде жаратканга жетишкени анык. Бул маселеге токтолуп келип, «Балдар фольклору да элдик оозеки чыгармачылыктын өсүү процессин, генетикалык закон ченемдүүлүгүн изилдеп, үйрөнүп түшүнүүдө бирден бир маанилүү булактардан болуп эсептелет» [6, 3-б.] – деп, фольклортаануучу Г.Орозова дагы бир жолу баса белгилейт. Биз өзүбүздүн бул изилдөөбүздө адабий тилдин калыптанышындагы жана анын эне тил аталышына ээ болушунда дал ушул фольклордук балдар адабиятынын өзгөчө орду бар экендигин белгилеп кеткибиз келди.

Ата-бабалардын улуу салтын, наркын сактап, балдарды тарбиялоонун адеп-ахлактык уюткусун алып жүргөн элдин руханий көрөңгөсүн, бүтүндөй дүйнө таанымын муундан муунга жеткирген

улуу Сөздүн устаттары болгон. «Помимо этнографических материалов для восстановления прошлых стадий развития могут и должны привлекаться данные фольклористики. Еще А.Лэнг, Э.С.Хартланд, П.Сентив выявили, что даже в фольклоре народов Европы содержатся явные реминисценции эпох, отдаленных от современной на тысячи лет» [7, 75-б.] – деп келип, орус тарыхчысы Б.А.Фролов, адам баласынын өткөн турмушундагы көптөгөн маселелерине жооп табууда элдик фольклордун ордун белгилеп, ал тургай жазма адабияты абдан эрте пайда болгон Европа элдеринде дагы оозеки чыгармачылыктын өзгөчө орунда экендигин белгилеп кеткен жагдайы бар.

Тилтаануу жана адабияттаануу багытындагы илимий изилдөө иштеринде көптөгөн окумуштуулар эне тилдин калыптанып жана адабий тилге айлануусундагы маселеде, эне тилдин адегенде оозеки адабиятта түптөлүп андан соң гана жазма адабиятта өзүнүн калыптануу жолуна түшө тургандыгы белгилешет. Ошентсе да ар бир элдин коомдук түзүлүшүнө жараша адабий эне тилди – бир эл жазма адабий тилде, экинчилери көбүнесе оозеки түрдө өнүктүрүп келгендиги белгилүү. Бирок оозеки менен жазма адабиятты бирин экинчисинен таптакыр эле ажырымдыкта кароого мүмкүн эмес, ал гана эмес кажети да жок деп ойлойбуз. Анткени, кыргыздар сыяктуу көбүнесе көчмөндүү калктар оозеки менен жазма чыгармачылыкты кошо алып жүрүү менен кезегинде, оозеки чыгармачылыкка артыкчылык берип келген калктардан болуп эсептелет.

«В этом историческом процессе особое место в устном творчестве кыргызов занимали остроловы, мудрецы, сказители, которые облакали исторический опыт народа, его мудрость, педагогические нравоучения в форму высокохудожественных поэтических образов» [8, 4-б.] – деп, фольклортаануучу Р.З.Кыдырбаева жазат. Бул жагынан алганда, көркөм сөз аркылуу элдик эс тутум, философия, маданият укумдан-тукумга

берилип улуттук адабий тил уламдан улам байып отурган эле. Натыйжада, эне тилдин калыптанышындагы фольклордук поэтикалык салттардын тарыхый ролу өсүп, оозеки көркөм чыгармачылык фольклордун бардык жанрлары аркылуу өнүгүп баштаган. Бул маселе тууралуу сөз кылып жатып: «О значении Слова, его магической силе можно встретить массу примеров в эпосе и в других жанрах фольклора кыргызов» [8, 5-б.] – деп, элибиздин эпикалык поэзиясындагы сөздүн улуу даражасы да өзгөчө белгиленет.

Кыргыз элдик оозеки адабиятындагы эркин адабий салттуулуктар абдан күчтүү байкалат, буга «Манас» эпосунун көп варианттуулугун мисалга тартсак болот, албетте, кандай гана фольклордук жанрдагы чыгарма болбосун, көркөм сөз каражаттарын пайдаланууда, образ, сюжет түзүүдө абсолюттук эркиндик болот дегендик эмес. Биз бул жерден фольклордук чыгармачылыкта, мисалы, диалектилик, терминологиялык ж.б. пайдаланууда адабий тилдин нормаларын сактоонун эркин формасы бар экендигин айтып жатабыз. Мына ошондуктан, кыргыз элинин чечендик, акындар жана жомокчулар (манасчылар) салттарынын аркасында эпикалык жана лирикалык адабий тилдин жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн көрөбүз. Элибизде бекеринен «Баш кесмек бар, тил кесмек жок», «Бутунан жыгылган турат, тилинен жыгылган турбайт» делип, сөздүн кадыр-баркы, ага карата болгон элдик философиянын өзөгүн байкайбыз.

Көрүнүктүү фольклортаануучу Р.Кыдырбаева өзүнүн (В начале было Слово...) эмгегинде, орустун дагы бир атактуу окумуштуусунун пикирине кошулуп жатып: «Логика этого утверждения в работе русского ученого М.К.Петрова говорит о том, что каждый этнос «в воспроизведении своих социальных институтов» вносит что-то свое, не похожее на остальные этносы и тем самым обогащает общечеловеческие ценности. Отсюда можно предположить, что Слово оставленное нам как заветы наших отцов, дошедшее до нас сквозь столетия

в устной форме – это Слово раскрывает нам мир кыргыза, его социокод, его линии поведения» [8, 5-б.] – деп жазгандай, кыргыз эли дүйнө калктарынын көркөм мурастарынын «алтын казынасын» өзүнүн баа жеткис фольклордук мурастары менен толтурууга жетишти.

Ал эми тилдин оозекиден жазмага өтүү процесси улуттук адабий тилдин калыптанышын шарттап, тилдин ырааттуу өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Ар бир элдин ЭНЕ тилинин калыптанышында сөз өнөрүнүн орду өзгөчө экендигин эске алуу менен дегеле улуттук адабий тилдин калыптанышынын маанилүү этабы болуп жазма адабий чыгармачылык эсептелет. Дегеле, кайсы бир нормаларга салынып, тилдик закондорго баш ийдирилген адабий тил, буга чейин эркин түрдө өнүгүп келген оозеки тилден айырмаланып, бир тектүү элдин улуттук адабий тилинин калыптанышына оңтойлуу шарттарды жаратып берет.

«Письменные памятники III и особенно II тыс. до н.э. позволили в ряде случаев абсолютно убедительно восстановить характер языков, на которых говорило древнее население» [9, 298-б.] – деп, орус окумуштуусу Б.А.Фролов жазгандай, байыркы доорлордо эле жазма тилине ээ болгон калктардан айырмаланып, түрк элдери эрте орто (V-XI) кылымдарда өз жазмасы менен бирге жазма адабиятына да ээ болгондугу белгилүү. Бардык эле элдердин маданий турмушундагы оозеки жана жазма адабияттын кездеши ар түрдүү кырдаалда ишке ашат. Бул жагынан алганда, орто кылымдагы кол жазма чыгармачылыгынын адабий салттары менен кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы салттарынын жалпылыгы В.Радлов, И.Стеблева, С.Малов, М.Богданова, Р.Кыдырбаева ж.б. тарабынан белгилениши, бул мезгилдеги манускриптик адабий чыгармачылыкты изилдөөнүн зарылчылыгын көрсөтүп турат. Ал мезгилден ондогон кылымдардан кийин пайда болгон профессионалдык адабий тилибиздин жана адабиятыбыздын маселелерин изилдөө анын дагы бир

маанилүү маселелерден экендигин айтып коюуга тийишпиз.

«В развитии национальной культуры значение художественной литературы, постепенно охватывающей и отражающей все стороны народной жизни и свободно пользующейся всеми богатствами общенародного, общенационального, языка, особенновелико. Художественная литература выступает как великий организующий фактор в самом процессе формирования и развития национального языка» [1, 179-б.] – деп, академик В.В.Виноградов, адабий чыгарманы жаратуудагы улуттук тилдин бийик даражасын көрсөтөт. Ал эми өзүнүн тарыхый жашоосунда оозеки

адабиятты бийик даражада өнүктүрүүгө жетишкен кыргыздар сыяктуу калктардын адабий тилинин жазма адабий тили алда канча мурда жаралган калктардын адабий тилинен жарды эмес, тескерисинче жазма адабиятыбызга өзүнүн бай тажрыйбасын берип, профессионалдык адабиятыбызга фундамент болууга жетишкен.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин оозеки адабияты менен кол жазма жана жазма адабияты менен болгон чыгармачылык өз ара байланыштары, таасирлери тууралуу сөз кылууда, биринчи кезекте алардагы адабий тилдин орду өзгөчө көрүнөт. Бул өз кезегинде аталган маселелердин үстүндө бир катар изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүн шарттап турат.

Адабияттар

1. *Виноградов В.В.* История русского литературного языка. – М.: Наука, 1978. – 320 с.
2. *Асаналиев К.* Көркөм нарк: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1988. - 236 б.
3. *Оморова Т.М.* Кыргыз поэзиясында эненин образы: тарыхый эволюциясы жана көркөм концепциясы. /Автореферат. – Б., 2019. – 24 б.
4. *Гаццак В.М.* Устная эпическая традиция во времени. Историческое исследование поэтики. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
5. *Эгембердиева А.А.* Кыргыз аялдар поэзиясы: көркөм табияты, тарыхый өнүгүшү, идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү./Филол.ил.доктору окум.даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. Авторефераты. – Б., 2012. – 50 б.
6. Балдар фольклору: /А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында; Түз. Г. Орозова; Иллюстрациясы Т.Курмановдуку Кырг. Улут. И. А. ж. б. — Б.: Шам, 1998. - 480 б.
7. История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины / Ответственный редактор академик Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1986. – 576 с.
8. *Кыдырбаева Р.З.* В начале было Слово... - Б., 2013. – 324 с.
9. История первобытного общества. Эпоха классообразования. – М.: Наука, 1988. – 568 с.